

FJÄRDE

4/ 2004 - 1/2005 ÅRGÅNG 21 PRIS 90:

Världen

TEMA:Folk i Centralasien

OM URSPRUNGSFOLK OCH ETNISKA MINORITETER I HELA VÄRLDEN

Kulturtraditioner från det gamla Västturkestan

För oss västerlänningar har Centralasien länge varit en avlägsen värld. Det tar sex timmar att flyga från Frankfurt till Tasjkent, och då är man fortfarande ändå bara i början av det väldiga Centralasien.

Till ytan är området lika stort som USA, och det sträcker sig så långt österut som det kinesiska Sinkiang och Mongoliet. Över hälften av de människor som lever där tillhör olika turkfolk, vilket förklarar det särskilt i äldre tid flitigt använda namnet Turkestan för stora delar av detta territorium.

I västra Turkestan ligger bland annat de postsovjetiska och numera självständiga republikerna Turkmenistan, Tadzjikistan, Uzbekistan, Kazakstan och Kirgizistan. Där utgör turkfolken en än större majoritet (ca 65 procent). Efter det sovjetiska styret under större delen av 1900-talet finns fortfarande många ryssar och andra slaver där, cirka 10 miljoner (17 procent). Resten består av tadjjiker och andra mindre iranskspråkiga folkgrupper, vilka alla hör till Centralasiens ursprungsbe-

folkning, samt en mängd olika minoriteter inflyttade eller deporterade till regionen i modern tid.

Mer än något annat område på den eurasiatiska kontinenten har Västturkestan varit en korsväg och smältdegel både vad gäller stormaktspolitik och kultur. Under historiens gång har det stått under ömsom indoeuropeisk ömsom hunno-mongolisk samt därtill litet kinesisk, något mer arabisk och än mer turkomongolisk och slutligen turkfolklig dominans. Den spridning av olika religioner, språk, myter, legender och andra kulturdrag som detta har inneburit har förstärkts av den stora mänskliga rörlighet som har präglat regionen, genom såväl folkvandringar och nomadisk livsföring som långväga handelskaravaner och massiva erövringståg.

PREISLAMISK HISTORIA

I västerländsk historieskrivning är den här delen av världen känd sedan omkring mitten av första årtusendet f.Kr., från de grekiska historikerna Hekataios och Herodotos dagar. Vid den tiden fanns där

tre betydelsefulla bosättningsområden, vilka senare skulle komma att bli mäktiga riken: Khwarezm, Sogdien och Baktrien. Khwarezm låg söder om Aralsjön, på ett område som idag är en del av Karakalpakiska. Sogdien var beläget längre söderut ut i den bördiga Zarafsjan-dalen, där vi fortfarande har de gamla städerna Samarkand och Bukhara. Söder därom, i nuvarande Afghanistan, fanns Baktrien.

Dessa tre riken låg mellan de två stora floderna Amu Darja och Syr Darja, vilka är över 200 mil långa och idag båda mynnar ut i Aralsjön. Det är i oaser livnärdade av deras vatten som civilisationerna har blomstrat. Det har också hänt att kulturer och städer utarmats och dött, när någon av floderna ändrat lopp; Amu Darja tros till exempel en gång ha gått ut i Kaspiska havet. I äldre tid kallades landet mellan de två floderna Transoxanien. Det betyder "på andra sidan Oxus", där Oxus är det antika namnet på Amu Darja.

Omkring 530 f.Kr. införlivades Transoxanien och angränsande områden i det akhemenidiska perserriket under kung Darius I. Omfattande förbindelser med

resten av riket och utbyggda städer gjorde den 200-åriga akhemenidiska överhögheten i Centralasien till en tid av stark kulturell och samhällsekonomisk utveckling. Persiskt förvaltningsväsende infördes genom en indelning i län, så kallade satrapier, och zoroastrianism, den Baktrienfödde prästen Zarathustras lära, som blivit statsreligion i akhemenidernas rike, fick spridning även i Centralasien.

Den persiska dominansen i Centralasien bröts av Alexander den store, som efter sitt framgångsrika anfall mot sogderna år 330 f.Kr. fick herraväldet över hela Transoxanien och Baktrien. Dessa erövringar förblev grekiska provinser i närmare sjuttio år under en av Alexanders generaler, Seleukos, och dennes efterföljare, seleukiderna. Deras makt omintetgjordes sedan av krafter både väster- och österifrån, av det indoeuropeiska ryttarfolket partherna i nuvarande östra Iran och de likaledes indoeuropeiska kushanerna från det som senare skulle komma att kallas Östturkestan. Under Kushanarikets tid, från omkring 100 f.Kr. till 200-talets början, vann buddhismen insteg i Centralasien, vid sidan av andra läror, som manikeism och den nyss nämnda zoroastrianismen.

Kushanerna, som hade blivit fördrivna västerut av hunnerna, skulle komma att följas av flera andra migrationsvågor, den här gången bestående av mongoliska och turkiska folkstammar. Men innan dessa östfolk fick det slutgiltiga fotfästet i västra Turkestan, skulle två nya iranska dynastier hinna dominera området: sasaniderna, som regerade i Iran 226–651, och de rent turkestanska samaniderna (864–999). I intervallet mellan dessa båda dynastiers regeringsperioder gjorde islam sin entré i regionen. Den samanidiska dynastins grundare var en före detta zoroastrier och islamisk konvertit, vars efterkommande försökte förena persisk och islamisk kultur, inte minst litterärt med lanseringen av nypersiska i arabisk skrift.

TURKISERING OCH ISLAMISERING

Med tanke på hur historien har förlupit kan man betrakta de två senaste millennieskiftena som de två största och mest genomgripande vänpunkterna i Västturkestans historia. Vid ingången till 1000-talet var turkiseringsen av Transoxanien definitiv på bekostnad av indo-europeisk/iransk kultur. Och det vi står mitt uppe i nu, vid 2000-talets början, kan beskrivas

som avrussifiering efter en lång tid av tsarrysk och sovjetisk hegemoni, med åtföljande returkisering och reislamisering.

Araberna gjorde slut på den persiska sasanid-dynastin i mitten av 600-talet, och ett sekel senare motade de bort kineserna för gott från Transoxanien. Även om de inte kunde behålla den politiska makten i området utan så småningom, ett 100-tal år senare, utmanövrerades av lokala dynastier, blev araberna mycket framgångsrika i religiöst hänseende. Islam stannade kvar och fick fäste; Centralasien av idag är till övervägande delen en islamisk kultursfär.

De arabiska och samanidiska härskarskikten bortmanövrerades från Centralasien av turkarna, menderas religion blev kvar, liksom också betydande befolkningsgrupper av främst iransk härkomst, varav en del skulle komma att kallas tadjiker. Turkarnas inflytande i Transoxanien byggdes successivt upp genom att turkiska stammar som rörde sig i gränslandet mellan Väst- och Östturkestan spred sig allt längre in över området, där de delvis beblandade sig med lokalbefolkningen och troligen också islamiserades på ett tidigt stadium. Av avgörande betydelse var även sedvänjan att införliva turkar som lego- och slavsoldater både i arabiska och samanidiska arméer, där somliga av dessa avancerade till höga maktpositioner. Samaniderna besegrades till slut år 999 av turkiska stamhärskare från Tarim-bäckenet, karakhaniderna, ”de svarta khanerna”, i allians med den turkiska ”slavdynastin” ghaznaviderna i nuvarande Afghanistan. De senare tillskansade sig Khwarezm, som därefter styrdes av en autonom turkisk ståthållare under den gamla iranska titeln shah.

Med sitt turkiska styrelseskick bidrog karakhaniderna till den slutliga avvecklingen av det persiska kulturmönster som så länge varit ledande i västra Turkestan. Karakhaniderna blev å andra sidan själva snart utkonkurrerade av andra folk. Norr om Aralsjön fanns oghuzturkarna. En av deras klaner var seldjukerna. Redan under första hälften av 1000-talet hade dessa hunnit besegra karakhaniderna och dessutom ta Khwarezm från ghaznaviderna, innan de drog vidare mot Iran, Irak och Mindre Asien. De försvagade karakhaniderna fick slå till ytterligare reträtt för ett buddhistiskt mongolfolk, kitanfolket, som upprättade ett rike efter kinesiskt mönster,

mest känt som Kara Khitaj, mellan Balkasj-sjön och Kashgar. Khwa-rezmshaherna däremot behöll sin autonomi även under seldjukerna, och provinsen utvecklades till en handelspolitisk stormakt med kontroll över sidenvägarna. Deras stormaktstid varade fram till Djingis Khans erövring av Västturkestan år 1218.

Djingisidernas rike med dess överhuvud, som alltså titulerades khan (av turkomongoliskt ursprung; jfr fornturk, qaghan), skulle bli det största rike världen någonsin skadat – från Asiens östra kust till Europa. Djingis Khans mongoler var inte muslimer. De trodde på himmelsguden Tangri och praktiserade i övrigt gammal turkomongolisk schamanistisk och animistisk tro. Samtidigt visade de religiös tolerans gentemot folken i de områden som de lade under sig. Islam hade redan en oomtvistad stor spridning i Västturkestan, och den var stark nog att också framdeles slå rot i de nya mongolrikerna.

Efter Djingis Khans död 1227 delades hans välde mellan söner och sonsöner. I de västligaste khanaten, Gyllene horden och Vita horden, fanns stammar som längre fram skulle bilda egna khanat i stäpplandet norr om Aralsjön och Syr Darja och lägga grunden till nya etniska identiteter, eller gruppbildningar, däribland uzbekier, eller sjaibanider, som de fortfarande var kända som efter sin djingisidledare, Sjaiban, då de utmanade Timur Lenks efterföljare i Transoxanien, timuriderna. År 1430 hade sjaibaniderna lagt under sig Khwarezm, och 1500 var hela Transoxanien deras.

Det före detta khwarezmiska riket återupprättades som khanat och kom så småningom att kallas inte Khwarezm utan Khiva, efter huvudstaden och khanatets maktcentrum. Khiva-khanatet bestod formellt till 1920, då det förvandlades till en sovjetisk folkrepublik efter att ha stått under tsarrysk överhöghet och i praktiken varit en rysk vasallstat alltsedan 1873.

KULTURARV OCH EPISKA TRADITIONER

Den politiska utvecklingen i modern tid har inneburit att olika delar av Centralasien hållits isolerade från varandra och omvärlden. Med 1800-talets begynnande imperialism, framför allt ”the Great Game” mellan Ryssland och England, samt 1900-talets kommunistiska hegemoni i större delen av Centralasien

och kalla kriget mellan supermakterna blev regionen en splittrad och alltmer slutet värld. Nu har de politiska förhållandena förändrats radikalt. Gränser har öppnats, och centralasiaterna har fått större frihet att använda sin egen historia utifrån ett nytt sammanhang, även om de nya förhållandena långt ifrån innebär någon återgång till gamla samhällsstrukturer. Några statsstater i modern bemärkelse fanns inte före Sovjetunionen. Det har vi nu, och de nya staterna behöver definiera en egen identitet; olika statsspråk ska hävdas, nationallitteraturer utformas och så vidare.

När centralasiaterna nu söker sig tillbaka i den egna historien, blir gamla kulturmetropoler som Khiva, Bukhara och Samarkand viktiga källor till kunskap och dessutom betydelsefulla identitetsstärkande monument. Mycket av detta kulturarv är turkestanskt eller – med en än mer allmän term – centralasiatiskt snarare än uzbekiskt, kazakiskt etc. Vilka kan egentligen göra anspråk på Timur Lenk? Uzbekerna gör sina försök i den här vägen. Men är han då inte lika mycket kazakernas eller karakalpakernas Timur Lenk? Här gäller det att hitta en lämplig balans mellan generella centralasiatiska kulturdrag och det specifikt nationella. Detsamma kan sägas om den rika centralasiatiska litteraturen – både klassisk skriven litteratur och ursprungligen muntligt traderad folkepik, som också har ett starkt symboliskt värde idag.

Centralasiatisk epik är omfattande. Den ger oss mycket kunskap om livs- och kulturmönster och visar hur dessa har vävts samman i det centralasiatiska rummet; lika väl som de olika folkgrupperna har deras epos spridit sig i ett brett stråk genom det inre av Asien, och de är på ett sätt ännu starkare kulturlänkar mellan folk och områden än gamla städer. Legender, myter och folkstro interfolieras i dessa epos med verkliga historiska händelser. Timur Lenks kamp och förintande slag mot Gyllene horden i slutet av 1300-talet är den historiska utgångspunkten för eposet Idige (ett egennamn med många alternativa stavningar), som finns hos uzbek, karakalpak och andra turkfolk. Det fiktiva inslaget i eposet, till exempel berättelsen om hjälten härkomst och födelse, går tillbaka på premislamiska, schamanistiska föreställningar.

I de episka berättelserna kan man också finna den ovan efterlysta balansen mellan det generella och det specifikt nationella.

Det verkar faktiskt ibland som om centralasiaterna odlar en sån kultursyn idag. Eposen kan ses å ena sidan som monument över de centralasiatiska folkens samhörighet, i det att de åskådliggör centralasiatiska seder och bruk, folkstro och delar av centralasiatisk historia. Å andra sidan kan de ses som "nationalepos", vilka har vandrat med folkgrupperna och sålunda utgör en viktig del i deras kulturhistoriska arv och identitet. Eposen finns i olika versioner, utformade i olika historiska kontexter, och de har varierats och präglats av egna barder. Därigenom kan de bekräfta enskilda folks och staters nationella karaktär.

Alpamisj är ett av de äldsta och mest spridda eposen i Centralasien och finns i en mängd varianter hos många av folken där, först och främst turkfolken. De olika utformningarna av eposet och dess anknytning i senare faser med faktiska historiska händelser gör det möjligt att datera de olika versionerna och att kartlägga deras spridning. Precis som turkfolken började detta epos sin vandring i öster. De äldsta versionerna är de östligaste berättelserna från Altai, där turkfolken hade sitt urhem. De berättelserna är från 700- och 800-talen och har en mer mytologisk karaktär än senare versioner. Alpamisj är en odödlig jätte (alp), som hämtar sin brud från ett land vid världens ände, varifrån det icke finns någon återvändo; här ges en bild av underjorden med tydliga kopplingar till schamanistisk tro. Med de vandrande oghuzstammarna, vilka bland annat osmanerna och deras ättlingar turkietturkarna härstammar ifrån, spred sig eposet mot den nedre delen av Syr Darja under 800- och 900-talen. Fien-derna som hjälten kämpar mot här är inga underjordiska demoner längre utan de icke-muslimska "otrogna" stammar som oghuzerna stötte ihop med på sin väg. Längre norrut spreds under 1100- och 1200-talen versioner av Alpamisj-eposet över den kazakiska stäppen med kiptjakiska stammar på vandring västerut. Slutligen fördes eposet med nomadiska uzbek i början av 1500-talet från Aralsjön till nuvarande södra Uzbekistan, där det senare i uzbekiska, karakalpakiska och kazakiska versioner berättas om hjälten kamp mot de främsta fienderna till den islamiska tron vid den tiden, de mongoliska kalmuckerna i Jungariet. Alpamisj, som är hövding för stammen Kungirat, beger sig till kalmuckernas

land, dit hans trolovades familj har flyttat. Han sitter sju år fången hos den kalmuckiske khanen men befrias till sist av dennes dotter, som förälskat sig i honom, och av sin egen häst, som besitter övernaturliga krafter. Han återvänder hem till sin stam och anländer samma dag som hans trolovade, Barchin, ska giftas bort med hans halvbror, vilken gripit makten under Alpamisjs frånvaro – ett riktigt Odysseustema, eller hur?

EN KÄLLA TILL SKRÄCK ELLER NY KUNSKAP OCH FÖRSTÅELSE?

Islamiska tros läror och muslimska sedvänjor är ett starkt sammanhållande kulturdrag i det historiska Västturkestan och därbortom i stora delar av det övriga Centralasien. För många av oss i väst är det en kultursfär som vi inte riktigt tycker oss känna eller förstå och som vi kanske till och med blir skrämde av.

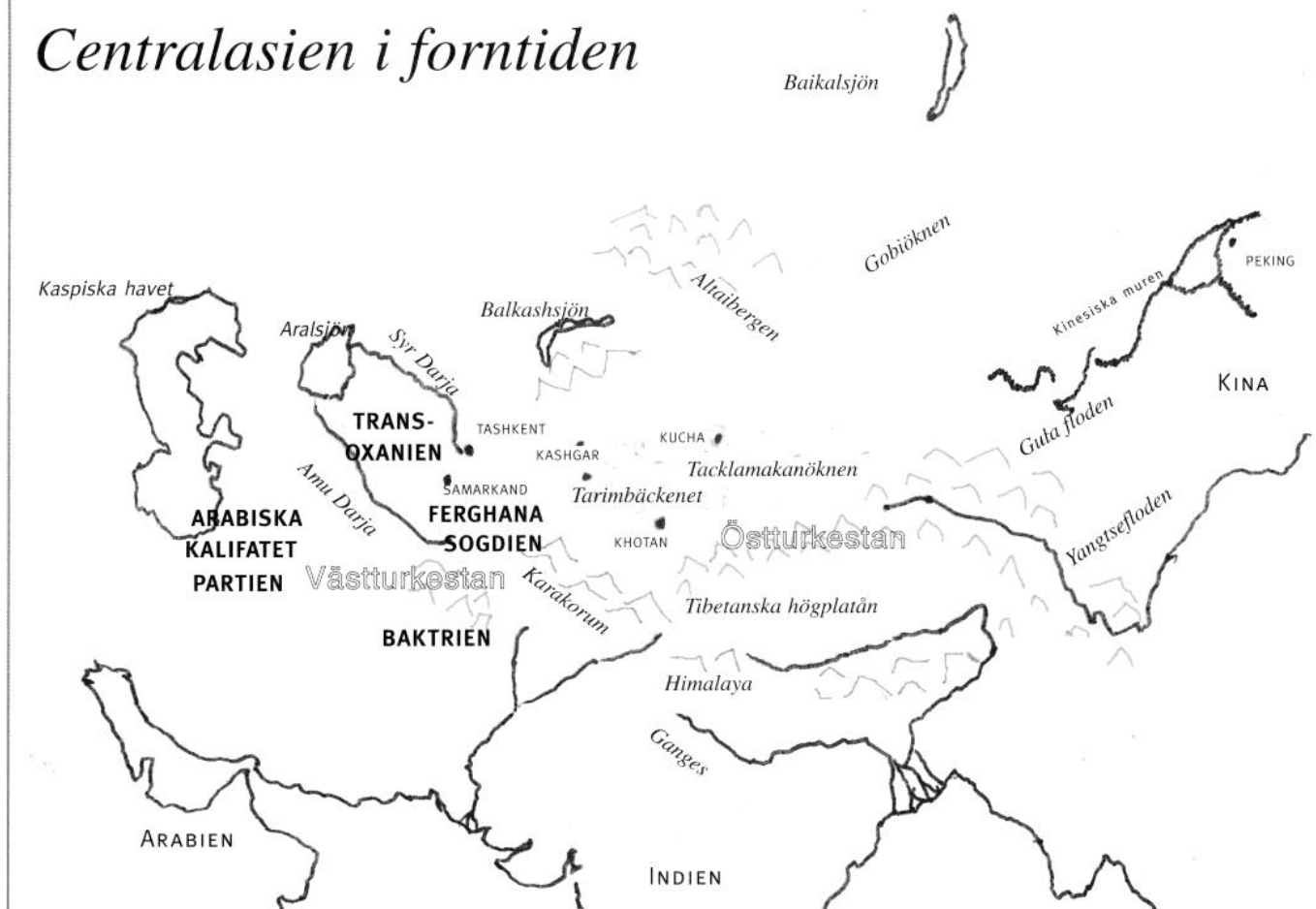
Afghanistan, som åter blivit så aktuellt efter terroristdåden den 11 september 2001, har starka kulturella band till det gamla Turkestan och räknas in i den större region som dagens Centralasienforskare betraktar som sitt arbetsfält. De norra delarna av landet har sedan urminnes tider haft en befolkningsstruktur som med allt fog kan kallas turkestansk. Tadzjikerna är den största folkgruppen, men där finns också uzbek i stort antal. Herat var en gång en betydande timuridisk kulturmetropol, och det afghanska landet har under olika historiska skeden hyst icke-muslimska indoeuropéer och andra folkslag och givit näring åt dessas kulturer i lika stor omfattning som de turkestanska grannarna i norr.

Kulturhistoriskt är Västturkestan en Asiens brygga eller – om man så vill – språngbräda till Europa och västvärlden. Bryggan har länge varit uppvinschad och stängd. Nu är den nedfälld igen.

Genom den senaste tidens händelser har bryggan/språngbrädan minerats och förvandlats till en krutdurk vars gnistor kan nå oss alla, var vi än befinner oss på jordklotet.

BIRGIT N. SCHLYTER
FÖRESTÅNARE OCH FORSKNINGSLEDARE
VID AVDELNINGEN FÖR CENTRALASIENSTUDIER
STOCKHOLMS UNIVERSITET

Centralasien i forntiden

Litteraturtips

från Centralasiestudier: en ny avdelning vid Stockholms universitet som öppnade 8 september 2004

Prospects for Democracy in Central Asia, ed. Birgit N. Schlyter, Swedish Research Institute in Istanbul, Stockholm 2005. Kommande bok 2005: Bokkapitlen är utvidgade versioner av föredrag vid konferensen Prospects for Democracy in

Central Asia, som hölls i Istanbul 1-3 juni 2003, och några nyskrivna bidrag.

*
Språk och politik i Centralasien av Birgit N. Schlyter
Artikel som utkommer 2005 i årsboken Ymer från Sv. Sällskapet för Antropologi och Geografi, SSAG

Nomad Empires and Nomad Grand Strategy: The Rise and Fall of Nomad Military Power, c. 1000 BC - AD 1500, by Michael Fredholm, Asian Cultures and Modernity Research Report No. 9, January 2005.

Nyutkommet nummer i serien Asian Cultures and Modernity Research Reports